

Istanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 43
Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan
İstanbul, 1987

PROF. DR. SABRİ F. ÜLGENER ve İKİ ESERİ

Prof. Dr. Orhan TUNA*

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sabri F. Ülgener 30 Haziran gününü 1 Temmuz 1983 e bağlayan gece Erenköyündeki evinde vefat etti.

İktisat Fakültesi merhum hoca adına merkez binada bir amfi tahsis etmiş ve bu münasebetle bir merasim tertiplemişti. Çok sayıda öğretim üyesile merhumun talebesinin katıldığı bu anma ve tahsis merasiminde önce Fakülte Dekanı Prof. Dr. Nusret Ekin merhumu taziz ve tavsif eden etraflı bir konuşma yapmış, ardından rahmetli hocanın kırkbeş senelik en yakın dostu ve meslekdaşı Prof. Dr. Orhan Tuna, Prof. Dr. Ülgener'in şahsı ve eserleriyle ilgili kısa bilgi vermiştir. Aşağıdaki yazı bu konuşmanın tam metnidir.

Muhterem meslekdaşlarım ve aziz talebemiz,

Tam kırkbeş yıl, bir hayat boyu sarsılmaz bir dostluk ve arkadaşlık münasebeti içinde bulunduğum aziz meslekdaşım Sabri Ülgener aslında Fakültemizin mahdud sayıda yetiştirdiği müstesna ilim

* İ.Ü. İktisat Fakültesi emekli öğretim üyesi.

adamlarından hiç şüphesiz biridir. Böyle bir ilim adamı, merhum hocamız büyük iktisat tarihçisi Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın bir vesile ile bana söylediği gibi, "ancak yirmibeş yılda bir yetişebilmektedir." Bununla beraber ülkemizde uzun yıllardan beri kültür felsefesi ve din sosyolojisi alanlarında çok büyük değere sahip böyle bir eserin ortaya çıkmamış bulunduğu dikkate alınırsa yirmibeş yıl dahi kifayetsiz görünmektedir. Çünkü Sabri Bey bu eserine tam kırkbeş yılını vermiş, bu suretle dünya sosyoloji literatürüne çok mühim bir katkıda bulunmuştur.

Diğer taraftan bu müstesna hoca, büyük mütefekkir memleketimizde genç ilim kuşaklarının daima örnek ve ibret almaları gereken mümtaz vasıflara sahip bir insandı. Çünkü merhum hoca ilmi çalışmalarını asla maddi bir kazanç, geçici olmaya mahkûm bir itibar ve şöhret vasıtası haline getirmemiş, ilmi haysiyetini her şeyin üzerinde tutmak, nihayet ilimle ticareti hiç bir suretle biraraya getirmemek üzere, kendi köşesinde reklamsız ve alayıssız, adeta münzeviyane denilebilecek tarzda çalışmalarını sürdürmüş, diğer değerli eserlerinin yanında, din sosyolojisinin en çetin ve çetrefil meseleleriyle uğraşmış, dünyamızda gelmiş, geçmiş birkaç şöhretli sosyologdan biri olduğuna asla şüphe bulunmayan Max Weber'in din sosyolojisi ile ilgili ünlü eserlerini derinliğine tetkik, tahlil ve tenkit etmiş, Weber'in hususile İslâm dini hakkındaki noksan ve hatalarını alimane tarzda ikmal ve tashih etmek suretile, ortaya gerçekten bir "şaheser", bir "lâyemut" tez koymuştur.

Nitekim Fakültemizde onyediy yıl hizmet etmiş olan Ord. Prof. Dr. Fritz Neumark'da "Boğaziçine Sığınanlar" adındaki kitabında Sabri Hoca hakkında aşağı yukarı aynı değer hükümlerini ifade etmektedir :

Neumark diyor ki. "Kendimi başından beri Sabri Bey'e kalben yakın hisetmişimdir. Almancası mükemmeldi ... İktisat ve maliye politikalarından çok, iktisat ilminin kısmen olsun sosyolojik diyebileceğimiz meselelerle ilgilenmiştir. Fakülteye intisabındanberi Max Weber'in araştırmaları onu fazlasıyla cezbetmiştir. Weber'in hususile din sosyolojisi çalışmaları ile ilgilenmiş ve bunları bazı yönlerden tamamlamıştır."

Filhakika memleketimizin yetiştirdiği büyük sosyoloğlardan biri olan rahmetli Ziyaeddin Fahri hocamızın bir vesile ile bana ifade ettiği gibi, Türkiye'de Max Weber'in sosyolojik fikirlerini en iyi tah-

Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri

lil ve tenkit eden, bununla da kalmayarak bu fikirleri geliştiren Sabri Ülgener'dir.

Aslında bu çok iyi bir teşhistir. Gerçekten bu suretle merhum Sabri hoca Doğu'nun ve Batı'nın en girift felsefesi ceryanlarını ve tasavvuf edebiyatını kendi kafasında yoğurup mükemmel sentezlere varmak hünerini göstermiştir. Bu çok ağır çalışmayı yaparken, Batı'nın en ünlü ilmi kaynakları yanında, Şanizade'den Solakzade'ye, Ahmet Cevdet Paşa'dan Ahmet Rasim beye kadar bellibaşlı tarih hazinelerini, ayrıca çalışmalarına kaynaklık eden Divan'ları didik didik etmiştir.

Aslında söz konusu bu büyük ve üstün eser, söylediğimiz gibi, hiç şüphesiz kırk yıl sabırlı, disiplinli, sistenli, titiz ve adeta inat ve ısrarla, nihayet bütün bir hayat boyu sürdürülmüş bir çalışma ve gayretin mahsülüdür. Bu itibarla ve vasıflarla Türk ilim ve fikir hayatı için olduğu kadar, sosyoloji dünyası için de değeri mübalağa edilmeğe lâyık ve müstahak bir eserdir. Eser aslında bu mümtaz ve müstesna ilim adamının bütün hayatını dolduran bir çalışması, Alman ilim adamlarının çokça kullandıkları bir tabirle, kendisinin "Lebenswerk"idir.

Öte yandan Sabri hoca'nın çalışmalarının sadece sosyolojiye ve Türk-İslâm kültür felsefesine inhisar etmediği hepimizin bilgisi dahilindedir. Filhakika merhumun iktisat teorisi alanında da değerini hiç bir şekilde kaybetmeyen çalışmaları vardır. Bunlardan biri de makro iktisat alanındaki eseridir ki, bu sahada yazılmış olanların en iyisi veya hiç değilse en iyilerinden birisidir.

Diğer taraftan merhumun Almanca ve İngilizce gibi ilmin aletleri olan yabancı Batı dillerine gıpta edilecek derecede hakimiyeti yanında, asla sentetik olmayan zarif ve sıhhatli Türkçe'sine, dilimize olan derin vukufuna da işaret etmek isterim. Gerçekten eserlerinde Türkçemiz bakımından bir selika ve tertip hatasına rastlamak mümkün değildir. Sayısız kitap ve makaleleri, tercümeleri bunun şahididirler.

Bütün bunların dışında rahmetli hoca esas mesleğinin dışında, bir hobi olarak diyelim, Batı müziğinin felfesesine olduğu kadar, sanat tarihine de derinden vakıf çok taraflı bir insandı. Gerçekten evini tezyin eden çeşitli Hat lar, türlü sanat ve kültür eserleri rastgele olmaktan çok uzak, severek, anlayarak ve bilerek yıllar boyu büyük bir itina ve zevkle seçilmiş değerlerdir.

Prof. Dr. Orhan TUNA

Nihayet Fakültemize aralıksız olarak tam kırkbeş yıl hizmet etmiş ve Türk ilim dünyasına ölmez eserler hediye etmiş olan mümtaz arkadaşım ve kendi ifadesile aziz dostum Sabri hoca'ya huzurunuzda İlahi Mağfiret niyaz eder, adına bir derslane tahsis etmek suretile gösterdiği kadirşinaslıktan dolayı da dekanımızın şahsında Fakültemize şükranlarımı sunar, merhumun ilmi şahsiyeti hakkında burada bana kırık dökük birkaç söz söylemek fırsatı verildiğinden dolayı da çok bahtiyar olduğumu ifade etmek isterim.

Bu münasebetle birkaç gün önce genç ve değerli meslekdaşım halen Amerika Üniversitelerinden birinde öğretim üyesi olarak çalışan Prof. Toker Dereli'den aldığım bir mektupta merhum hakkındaki satırları sizlere okuyarak sözlerime son vermek istiyorum.

“Sabri hoca'nın ölümü hakkında bize ulaşan habere ne kadar üzüldüğümü tahmin edemezsiniz. Kendisini hem çok iyi bir ilim adamı, hem de büyük bir insan ve meslekdaş olarak çok sever ve sayardık. Allah rahmet eylesin. Eserleriyle yaşayacak. Daha geçen hafta Pensilvania Üniversitesinde yapılan bir toplantıda «iktisadi inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri» hakkındaki kitabından bahsedildi. Ben merhumun eserlerini yakında Tempel Üniversitesinde “kütürler arasındaki değerler” konusunda yapılacak bir toplantıda kaynak olarak kullanacağım.”

Bu suretle rahmetli hocanın ünü haklı olarak milli hudutlarımızın dışına kaymış ve taşmış olacaktır.

* * *

Şimdi merhum eseri hakkında birkaç söz daha söyleyelim :

Fikrimizce müellif araştırmasında din sosyolojisi tarihinin karanlık kalmış bir safhasını aydınlatan en orijinal fikir ve buluşları biraraya getirmiş bulunmaktadır. Bu bahiste Sabri Ülgener meseleye şu soru ile başlamaktadır :

«Üniversel dinler arasında - dünyaya bakış açısı ile İslâmın yeri nerededir? Müellife göre, konuya yaklaşım biçimi ve tahlil araçları teorik yanı ile en yüksek zirveye Max Weber'de ulaşmış görünmekle beraber İslâm, Weber tahlilinde zincirin gerçekten en zayıf halkası veya halkalarından biri olarak kalmıştır. Varılan neticelerden çoğu - dağınıklığı bir yana - acele ve tek yanlı hükümlerden öteye gitmiş sayılamaz. Tek yanlılık esasında Max Weber'in İslâm bah-

sinde diğer bir çok Batılı tarihçi ve araştırmacı ile paylaştığı ortak noktadır. Ancak tekyanlılık Weber'de, başka bir çoklarında olduğu gibi politik, ırkî saplantılardan gelmiyor. Tek yanlılığın Weber'in metod anlayışından ileri gelmiş olmasıdır. Filhakika üniversal tarih açısından Max Weber için birinci planda gelen Batı sivilizasyonu ve onu besleyen, oluşturan kaynaklardır. O arada İslâm'a ve Uzak Doğu dinlerine kadar el atması onları öz varlığı ile tanımak için değil, daima Batı'yı kontrast halinde daha iyi tanıtabilmek gibi sınırlı bir maksada bağlamlı kalmaktan dolayıdır.

Rasyonel hayat, rasyonel ilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlâkı ... hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı. Nerede ve ne vakit İslâm'dan söz edilse çizilen tablo hareketsizdir. Gah ilk ve öz kaynaklardan devşirme, gah yüzyıllar sonrasının derviş cezbesinden aktarma, fakat her defasında Batı'dakine yüzdeyüz ters olmasın dikkat edilerek seçilmiş inançların basit, tek katlı bir kesit üzerine resmedilişi ... Ve daha garibi: Mukayesenin bir ucuna Hıristiyanlığın ne olsa belli bir tarih kesiminde (Reförmasyon sonrası) kanatlarından biri - Kalvinizm ve ona yakın mezhep ve tarikatlar ötürülürken, karşı uca kontrastı diye nerede ise tarih dışına sürülmüş bir İslâm imajı getirtilip oturtulmuş ... İslâm Max Weber'e göre, toplum yapısı ve kuruluşu ile başından beri cihat ve fütühata yönelik bir dünyanın karakteristiklerini sürdürür.»

Bu suretle şüphesiz cihanşümül bir şöhrete sahip bulunan Max Weber'in eksik bıraktığı, sathi olarak geçiştirdiği yahut ilmi ve ağır bir hata olarak ortada bıraktığı bir nokta, Prof. Sabri Ülgener'in orinal kaynaklar üzerinde yaptığı derin araştırmalar ve sabırlı çalışmaları sonunda aydınlığa kavuşmuş bulunmaktadır. Aslında öteden beri Batı dünyasınca küçüksenmiş, irrasyonel bir din olarak vasıflandırılmış; çalışma disiplininin yoksun, tabir caizse derbeder ve yalnızca bir din olarak ilim dünyasına takdim edilmiş bulunan İslâm için ne büyük bir hizmet...

Gerçekten elimizdeki şaheserin değerini bihakkin ortaya koya bilmek için bu sözlerin yeterli olmadığı meydandadır. Bununla beraber bu kifâyetsiz sözlere son verirken eserin emsalsiz bir çalışma mahsülü ve titiz bir araştırma olduğuna tekrar tekrar işaret etmek isteriz.

Temennimiz bu nadide ve müstesna eserin bu vasfı ve bu üslubu ile hiç değilse Batı dillerinden birine hakkı verilmek suretile ter-

cüme ettirilmesi, bu suretle sırf mahdut sayıdaki Müsteşrikin inhisarından kurtarılarak, sosyoloji âleminin ve dünya kültür hazinesinin ortak mah haline getirilmesidir.

1. Tarihte Darlık Buhranları *

Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'in «Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi» adındaki hacim itibarile küçük, ancak değer itibarile emsalsiz eseri 1951 yılında «Profesörlük Tezi» olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde, mevzuat icabı kurulmuş bulunan ünlü hocalardan mürekkep jüriye takdim edilmiş, neticede jürinin sade oybirliği ile tasvibine değil, büyük takdirine de mazhar olmuştur. (İsmail Akgün Matmaası, İstanbul-1951).

Şimdi eser dikkatlice gözden geçirildiği takdirde, konusu itibarile araştırmada kullanılan kaynakların Werner Sombart, J. Schumpeter, A. Spiethoff, G. Schmoller, Max Weber, A. Salz, Max Wirth, F. Schaffle, G. V. Below gibi çok tanınmış ve şöhretli ilim adamlarının neşriyatı yanında, Pîrîzâde, Ahmet Refik, Ahmet Rasim, Fuat Köprülü'nün çok değerli telifleriyle, Asım Tarihi, Selâniki Tarihi, Naimâ Tarihi, Cevdet Tarihi, Solakzâde Tarihi, Silâhtar Tarihi, Rasit Tarihi, Şânizâde Tarihi gibi müstesna tarih hazineler ile, Osman Nuri Beyin ünlü «Mecelle-i Umur-u Belediye»si gibi bilhassa Osmanlı tarihi ile ilgili belli başlı hemen bütün eserlerden meydana geldiği dikkati çekmektedir.

Öte yandan müellif eserinin İkinci Cihan Savaşı'nın hemen akabinde kaleme alınmış olduğunu, Savaş sonrasında ihtikârla mücadele mes'elesinin tekrar ele alındığı günlerin hadiselerini tahlil ettiğini, bu itibarla aktüel bir mahiyete sahip bulunduğunu ifade etmesine rağmen, aslında aradan şu kadar zaman geçtiği halde günümüzün genel ve global ahş-veriş münasebetlerini de aydınlattığı hiç bir şüpheye mahal ve meydan vermeyecek şekilde ileri sürülebilir. Bundan dolayı eserin aktüalitesini el'an muhafaza etmekte bulunduğunu ra-

* Bu yazı aslında merhum meslekdaşım Prof. Sabri F. Ülgener'in yeniden basılan «Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi» adı kitabına «Önsöz» olarak kaleme alınmıştır. Ancak bir gecikme neticesinde maalesef kitapta yer alamamıştır.

hatlıkla söylemek mümkündür. Nitekim müellif de «Batı Avrupa memleketlerinde ondokuzuncu asır ortasından yirminci asır ortalarına kadar tam yüz senelik zaman zarfında, az çok muntazam fasillarla tekrarlanan «cyclique» buhranlar bir müddetten beri görünmez oldu. Sebepleri malum: Siyasi huzursuzluk ve emniyetsizlik, para istikrarına güvensizlik, tediye muvazenesizliğinin dünya ekonomisinde sun'î olarak yarattığı bölünme ve kapanma ilah. Bütün bunlar liberal piyasa ekonomisi için tipik sayılan yükselme ve alçalmalardan uzaklaşma yolunda az çok rol oynamış amillerdir» diyor.

Şimdi insafla düşünmek gerekirse, bundan kırk yıl öncesinin kronik iktisadi hastalıkları ve bu hatalıkların yol açtığı depressif durumlarda bugün için gözle görülebilen bir değişiklik var mıdır? Ayrıca günümüzde de siyasi huzursuzluklar ve emniyetsizliklerden para istikrarındaki bozukluklardan, nihayet ödemeler dengesindeki devamlı arızalardan ve artık ağızlardan hiç düşmeyen enflasyon, kütleli işsizlik ve dengesizliğin zaman zaman malûl ve mefluç duruma getirdiği hasta ekonomik yapıdan, başta Batı'nın çok gelişmiş sanayi ülkeleri olmak üzere, her devlet şikâyetçi değil midir? Şu halde kırk yıl önceki teşhis bugün için de varit ve şayet ortada bir reçete varsa günümüz için de geçerli olmak gerekmektedir.

Diğer taraftan eserin «Tarihte Darlık Buhranları» hakkında Türkçe olarak ilk defa yayımlanmış derin ve ciddi bir araştırma olduğu şüphesizdir. Esasen müellif bahiskonusu araştırmasında bu hususta temas etmekte, «darlık buhranları bugüne kadar etraflı bir tetkik mevzuu yapılmamıştır» demektedir, mevcutların daha çok "descriptive" karaktere sahip olduklarına işaret etmektedir.

Nihayet müellifin bu eserini başlıca üç kısma ayırmak suretile tertip ve ikmal etmiş bulunduğunu söyleyelim:

Birinci kısım, iktisadi muvazenesizliğe değişik haller ve şartlar altında verilen isim ve tariflerle, bu konuda ortaya atılan fikirlere tahsis edilmiştir.

İkinci kısımda, vak'alar ve örneklere yer verilmiş bulunmaktadır.

Üçüncü kısımda ise, iktisadi muvazenesizliğin dün ile bugünü arasındaki mukayeseler yer almakta ve neticeler ortaya konulmaktadır.

Şimdi bu sözlerden sonra eser hakkında umumi mahiyette bir kaç nokta üzerinde duralım ve haiz olduğu hususiyetlere işaret edelim:

Her şeyden önce müellifin iktisaf felsefesi ve tasavvuf edebiyatı ile ilgili ilmi çalışmalarında ve daha bir çok neşriyatında dikkatten kaçmayan husus, maalesef bugün pek az rastlanan veya tamamilen tarihe karışmaya mahkûm görünen sağlam, zarif ve sıhhatli türkçesi ve pek mahirane kullandığı üslubudur. Gerçekten bu mümtaz ve müstesna ilim ve fikir adamı eserinde Türk dilinin bütün inceliklerini mükemmel şekilde ortaya koyarken, diğer taraftan işlediği konu ile ilgili olarak derinden vakıf olduğu yabancı dillerdeki eserlerden de faydalanma ustalığını göstermiştir.

Gerçekten Prof. Ülgener bahis konusu ettiğimiz eserile ilim ve kar ve haysiyetine sahip, yorulmak bilmez bir araştırmacı vafısına sahip olduğunu göstermiş, ayrıca belli başlı tarih hazinelerini de yorumlup usanmadan büyük bir titizlikle taramıştır.

2. ZİHNİYET ve DİN — İslâm Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı

adlı kitap Sabri F. Ülgener'in İktisat ahlâkı ve zihniyeti üzerine yayınladığı iki kitaptan sonuncusudur. «İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası» başlığını taşıyan ilk çalışmada zihniyetin genel bir portresi çizilmek istenmiş; ikincisinde ise zihniyetin dinî - manevî köklerine inilmeye çalışılmıştır. Çıkış noktası her ikisinde de aynıdır: Dış göstergeler (firma büyüklüğü, üretim teknolojisi .v.s.) ne kadar önemli sayılırlarsa sayılınsınlar onları yürütecek veya uygulayacak canlı, aktif unsurla (insan faktörü ve zihniyeti ile) birleştirilmedikçe fazla bir mana ifade etmezler. Derinde olup bitenler o cihetle göstergelerdeki değişmelerden bir bakıma daha önemli sayılabilir. Her iki kitapta işte bu derindeki kaynaşmaların zihniyet dünyasındaki akisleri ile beraber dinî - manevî kökleri üzerinde durulmak istenmiştir.

Burada takdim ettiğimiz ikinci kitap (Zihniyet ve Din) ünlü Alman sosyologu Max Weber'in din sosyolojisi ve özellikle «Protestan Alâkı ve Kapitalist Zihniyet» üzerindeki çalışmalarının uzantısı ve tamamlayıcısı sayılabilir. Ülgener konuyu Weber'de eksik bırakılmış tarafa, İslâm dünyasına aktarmayı hedef almıştır. Nitekim Tür-

kiye hatıralarını «Zuflucht am Bosphorus» adlı bir kitapta toplayan Prof. Neumark da Sabri Ülgener'in o yoldaki çalışmalarından söz ederken Weber görüşünün o çalışmalarla genişletilmiş ve önemli bir noktada tamamlanmış olduğunu söyler.

Sabri Ülgener, dünya ticaret yollarının Akdenizden Atlantik kıyılarına doğru yer değiştirmesi ile hızlanan iktisadî çözümlenin ahlâk ve zihniyetini yoğurmada din faktörüne düşen pay üzerinde duruyor. Mevzu bu haliyle batılı tarihçiler tarafından da zaman zaman fakat çoğunlukla tek yanlı olarak ele alınmış ve yine çoğunlukla acele sonuçlara bağlanıp geçilmiştir. İktisadî gerilemenin sebebini o arada dosdoğru İslâm dininin sırtına yükleyen araştırmacıların sayısı da az değildir. Sabri Ülgener'in çalışması her şeyden evvel bu acele ve yanlış hükümlere ışık tutma bakımından dikkati çekiyor. Aralarında iktisat ahlâkı ve zihniyeti, ona göre, «elite» çevrede (okur yazar katında) dönüp dolanan kuru bir doğma tartışmasından ibaret olmayıp, insanımızın gündelik iş ve davranış normlarına hitap eden pratik kural ve kaidelerin toplamı demek olduğuna göre, dinin o yolda ağır ve ağıdalı şeriat hükümleri ile değil, fakat daha çok geniş yığınlara sesini iletmeyi başaran basit mistik telkinler -kısaca tasavvuf ve tarikatlar- yoluyla etkin bir rol oynamış olacağı düşünülebilir. Kitapta bu düşünce ile ağırlık noktasının ilk ve öz İslâmdan basit halk ve esnaf katında yumuşatılmış haliyle tasavvuf ve tarikat ahlâkına kaydırıldığı görülüyor. Tasavvufun bu çerçevede içinde kütle ahlâkı olarak etkisi önce nisbeten dar ölçüleri ile esnaf teşkilatı (fütüvvet) açısından ele alınmış; sonra da genişliğine olarak türlü toplum katları içinde ve arasında gözden geçirilmiştir. Bu ikinci açıdan - ve özellikle bâtınlık kanadının tarikatlar arasında yoğunluk kazandığı "kırsal" alanda-tasavvufun bir yandan tüketim meyline ve itiyatlarına, diğer yandan alt ve üst dilimleri ile feodal-rantiye toplum yapısına tesirleri üstünde durulmuştur. Her iki koldan işleyen tesirler üzerine kitapta oldukça bol ve doyurucu örnek ve açıklamalar verilmiştir.

Bütün bunlarla beraber iktisadî-sosyal gidiş ve bilhassa çözümlüştür sorumluluğun sadece şu veya bu akıma yüklenip geçildiği zannedilmemelidir. Yazar tarih boyu yaygın ve karmaşık değişiklikleri kaba ve katı bir maddecilik ile açıklamaya ne kadar karşı ise tek yanlı manevî-sprituâlist izah şemalarına o derece karşı olduğunu belirtmekten geri durmamıştır. Dinin ve özellikle tasavvufun zihniyet dünyamızı yoğurup şekillendirmekteki payı da buna göre dikkatli

ve ölçülü şekilde tesbite çalışılmıştır. Bu pay ne var ki günümüzde eskisi kadar net ve açık görünmeyebilir. Çizgilerin bir kısmı çoktan silinmiş veya silinmek üzeredir. Kültürümüzün büyük problemi de yazara göre burada yatmaktadır: Eskisi tüketilmiş, fakat yerine yeni bir ruh ve muhtevâ getirilemediği için dünün değerleri kuru ve çıplak şemalar halinde boşluğa salınmış haldedirler. Kitap, özünü ve mana derinliğini zamanla tüketmiş bir kültürün sığ ve çorak manzarası ile son buluyor.

Gerçekte elimizdeki eser değil, şaheserin değerini bihakkın ortaya koyabilmek için bu satırların yeterli olmadığı aşikârdır. Bununla birlikte yukarıdaki kifayetsiz sözlere son verirken, eserin emsalsiz bir araştırmanın mahsulü olduğuna tekrar işaret edelim. Temennimiz bu müstesna eserin hakkı verilmek suretiyle batı dillerinden birkaçına tercüme edilmesi bu suretle sırf üç beş müsteşrikin inhisarından kurtarılarak sosyoloji aleminin ortak malı haline getirilmesidir.